

Een Apeldoorns ‘onderonsje’

De veelbesproken prijsvraag voor een protestantse kerk te Apeldoorn (1890-1891)*

Niels van Neck

Op zaterdag 13 december 1890 verscheen in *De Opmerker*, het bulletin van het architectuurgenootschap Architectura et Amicitia, een redactioneel commentaar onder de titel *Het Apeldoornsche onderonsje*.¹ In dit duidelijk met een spottende ondertoon getitelde stuk, leverde één van de redacteuren van het weekblad stevige kritiek op de gang van zaken rond de prijsvraag voor een protestants kerkgebouw te Apeldoorn. Over de kwaliteit van de ingezonden prijsvraagontwerpen was hij helemaal niet te spreken. Ook voor het door de jury opgestelde rapport had hij geen goed woord over. De Apeldoornse prijsvraag zorgde voor veel ophef in de bouwkundige wereld. Wekenlang bepaalden anonieme, redactionele en door de deelnemende architecten ingestuurde stukken het nieuws in de bouwkundige weekbladen. Zelfs P.J.H. Cuypers (1827-1921) liet zich verleiden tot deelname aan de discussies rond de prijsvraag. Dit artikel behandelt het tumultueuze verloop ervan en onderzoekt op welke manier de geloofsovertuiging van de opdrachtgever een rol heeft gespeeld in de prijsvraag. Bepaalde die overtuiging de keuze voor de uitgenodigde architecten? Op welke manier hielden de architecten in hun ontwerpen rekening met de eisen die aan een protestants kerkgebouw worden gesteld? Vormden deze eisen een leidraad voor de jury tijdens de beoordeling van de ontwerpen?

Een besloten prijsvraag

Op 29 maart 1890 viel de kerk van de Nederlands Hervormde Gemeente van Apeldoorn en Het Loo ten prooi aan de vlammen.² De plaatselijke architect J.A. Wijn (1857-1932) ontwierp een houten noodkerk en voor het ontwerp van een nieuw kerkgebouw schreef de Gemeente een besloten prijsvraag uit. Waarschijnlijk met hulp van Wijn kwamen de kerkvoogden in contact met C. Muysken (1843-1922), F.J. Nieuwenhuis (1848-1919) en C.B. Posthumus Meyjes (1858-1922).³ Zij waren werkzaam als architect en bovendien zeer actieve leden van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, samen met Architectura et Amicitia de grootste vereniging op het gebied van de architectuur in Nederland. Binnen deze verenigingen bestond ruime ervaring met het organiseren en jureren van prijsvragen. De kerkvoogden verzochten de drie architecten het programma voor de prijsvraag samen te stellen, de architecten te selecteren en als juryleden op te treden. Het drietal beschikte

over de nodige kennis van en ervaring met de kerkbouw in het algemeen en de protestantse kerkbouw in het bijzonder. Zo was Muysken – in 1890 voorzitter van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst – verantwoordelijk geweest voor het ontwerp van de Grote Kerk in Hoorn (1881-1883), werkte Posthumus Meyjes als ‘architect van de kerkgebouwen der Nederlandsche Hervormde Gemeente’ te Amsterdam en realiseerde Nieuwenhuis de Nederlands Hervormde Kerk te Wilnis (1877), de Remonstrantse Kerk te Utrecht (1886) en gaf hij lange tijd leiding aan de restauraties aan de Utrechtse Dom.⁴

De uitgenodigde architecten

Namens de Hervormde Gemeente te Apeldoorn was de commissie van kerkvoogden verantwoordelijk voor de organisatie van de prijsvraag. Ook de leden van de kerkenraad en enkele Apeldoornse notabelen hadden inspraak in het proces. Nog voor de noodkerk was gebouwd kwam er al kritiek op het handelen van de kerkvoogden. Zij hadden de bouw van de noodkerk aanvankelijk gegund aan een katholiek.⁵ Zowel de kerkenraad als de notabelen schreven eind april 1890 een brief aan de president-kerkvoogd D.B. Backer waarin zij stelden dat velen in de Gemeente de gang van zaken afkeurden ‘omdat een Roomsche architect of ingenieur hoe bekwaam ook in het bouwen van Roomsche kerken, niet op de hoogte is met de eischen die aan een doelmatig ingericht Protestantsch Bedehuis moeten gesteld worden.’⁶ Uiteindelijk kreeg Wijn de opdracht voor de noodkerk.

De jury had inmiddels tien architecten geselecteerd, te weten: H.P. Berlage (1856-1934) uit Amsterdam, L.A. Brouwer (1844-1891) uit Nijmegen, H. Evers (1855-1929) uit Rotterdam, H.J. Jesse (1860-1943) uit Leiden, J.F. Klinkhamer (1854-1928) uit Amsterdam, J.J. van Nieukerken (1854-1913) uit Den Haag, P. du Rieu (1859-1901) uit Den Haag, A. Salm GBzn. (1857-1915) uit Amsterdam, Th. G. Schill (1852-1914) uit Amsterdam en J. Verheul Dzn. (1860-1948) uit Rotterdam.⁷ Waarschijnlijk waren Jesse en Evers door de kerkvoogden aan de jury voorgedragen. Jesse had al enige faam verworven met zijn ontwerp voor de protestantse kerk te Katwijk en Evers kenden zij mogelijk als de ontwerper van een luxe villa die slechts op een steenworp afstand stond van het bouwterrein.⁸ Uit een brief van de jury aan de kerkvoogden, waarin zij benadrukt dat de tien voorgestelde

architecten voor de prijsvraag niet van katholieken huize zijn, kan worden opgemaakt dat de kerkvoogdij zich de eerdere boodschap van de kerkenraad en de notabelen ter harte had genomen.⁹

Enkele weken later wist *De Opmerker* te melden dat Klinkhamer bedankt had voor de uitnodiging en dat als plaatsvervanger J.C. Spakler was uitgenodigd.¹⁰ Hoewel dit niet uit het bericht blijkt, had het aanwijzen van deze bouwkundig ingenieur uit Amsterdam nog wel wat voeten in de aarde. De details hierover zijn te lezen in een brief van de jury aan de kerkvoogden.¹¹ De kerkvoogden hadden een verzoek ingediend bij de jury waarin zij de architect J.F.L. Frowein (1855-1914) uit Den Haag als plaatsvervanger voorstelden. De jury antwoordde echter dat haar onbekendheid met Froweins werk het haar onmogelijk maakte hem te selecteren. De kerkvoogden volgden het advies van de jury om Spakler uit te nodigen.¹²

De eerste signalen van ontevredenheid

Het was niet de eerste keer dat de jury een wens van de opdrachtgever naast zich neerlegde. Nog voordat de kerkvoogden Frowein voorstelden, hadden zij zonder succes ook al J.A. Wijn voorgedragen, de man die de bouw van de noodkerk op zich had genomen. Een anonieme inzender uitte zijn ongenoegen over het passeren van Wijn door de jury in *De Opmerker*.¹³ Met verbazing sprak hij over het feit dat alleen ‘architecten uit den vreemde’ opgeroepen waren en waarom aan Apeldoornse architecten de eer niet was gegund om mee te dingen. Hij wist te melden dat Wijn samen met Jesse en Evers inderdaad was voorgedragen aan de jury, maar deze had niet kunnen besluiten Wijn uit te nodigen omdat die nooit een groot werk had uitgevoerd. De auteur vroeg zich af hoe het mogelijk was dat de opdrachtgever dit had kunnen laten gebeuren.

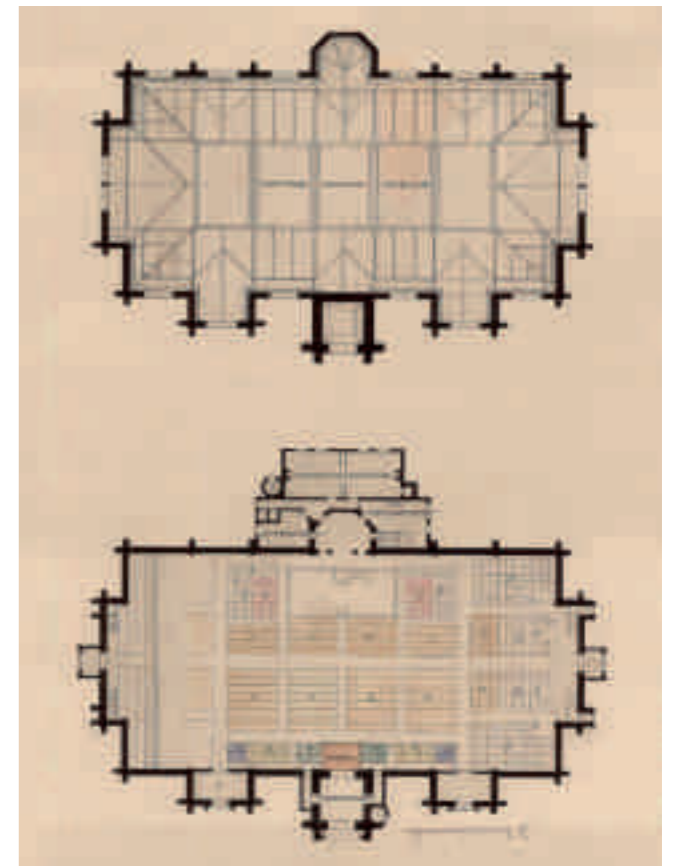
Enkele weken later verscheen in *De Opmerker* nogmaals een kritisch stuk.¹⁴ De wederom anonieme auteur wist dat naast Wijn nog een andere architect zou zijn gepasseerd (Frowein?). Ook had de auteur zijn twijfels over de tien architecten die wel waren uitgenodigd. Het merendeel zou nooit iets hebben gepresteerd op het gebied van protestantse kerkbouw. En waarom geen openbare prijsvraag? Was men bevreesd dat mogelijk een niet-protestant zou winnen? Dat dit inderdaad een zorg vormde voor de kerkvoogden bewijst de al eerder genoemde briefwisseling met de jury over de geloofsovertuiging van de deelnemers. De kerkvoogden en de jury leken zich echter niet te veel aan te trekken van de publicaties.

Het programma van eisen

In augustus 1890 schreef de jury aan de kerkvoogden de eer te hebben het programma voor de prijsvraag te kunnen overleggen.¹⁵ Een van de punten uit het programma waaraan de architecten zich bij het ontwerpen moesten houden was dat er – uit oogpunt van kostenbesparing – gebruik gemaakt moest worden van de fundamente van de oude afgebrande kerk. De bouwkosten mochten de som van f 170.000,- niet overstijgen. De opdrachtgever loofde vier premies uit, elk van f 500,-. De

Afb. 1. Voorgevel van het ontwerp *Liefde is 't fundament*, ontworpen door P. du Rieu (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 2. Plafondbetimmering en plattegrond van het ontwerp *Liefde is 't fundament*, ontworpen door P. du Rieu (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 3. Zijgevel van het ontwerp St. Vitale, ontworpen door H. Evers (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

architect van het als best beoordeelde ontwerp zou geen premie ontvangen omdat deze het bouwwerk mocht uitvoeren. Interessant is de passage die ingaat op de eisen die aan het kerkgebouw werden gesteld. Er moest bijvoorbeeld een loge

voor de leden van het Koninklijk Huis komen en een aantal banken voor hun gevolg. Verder diende het kerkgebouw ruimte te bieden aan 1500 zitplaatsen. De keuze voor de bouwstijl was geheel vrij. Op specifieke eisen die betrekking hadden op de

protestantse eredienst, bijvoorbeeld betreffende het goed kunnen zien en horen van de predikant, werd slechts summier ingegaan. In twee bijzinnen kwam het zicht op de preekstoel en het daarmee samenhangende oplopen van de vloer ter sprake.¹⁶ Welke rol de opdrachtgever had in de totstandkoming van het programma van eisen is niet duidelijk. In de bewaard gebleven notulen wordt hierover niet gesproken en ook uit de briefwisseling met de jury is dit niet op te maken.

De ingezonden ontwerpen

De architecten moesten tekeningen indienen van de twee voornaamste gevels, plattegronden van de begane grond en ter hoogte van de gaanderijen en minstens twee doorsneden, waarvan één lengte- en één breedtedoorsnede en een detailtekening met daarop het buiten- en het binnenaanzicht van één travee. De meeste architecten maakten ongeraagd ook een of meerdere tekeningen van de kerk in perspectief. Naast de tekeningen werd verder een kostenbegroting en een memorie van toelichting gevraagd. De ingestuurde toelichtingen zijn heel verschillend van lengte, opbouw en inhoud en geven inzicht in waar de aandacht van een architect naar uitging en wat hij belangrijk vond in zijn ontwerp.¹⁷

Eind november 1890 gaf de jury haar definitieve mening over de ingediende ontwerpen, die met het oog op anonimiteit en onpartijdigheid slechts waren voorzien van een motto.¹⁸ De jury bekroonde het ontwerp met het motto *Liefde is 't fundament* tot winnaar (afb. 1, 2). Dit neorenaissance-ontwerp was van de hand van de in Den Haag werkzame bouwkundig ingenieur Du Rieu. Hij ontwierp een gebouw met een eenvoudige, vrij langgerekte, rechthoekige plattegrond. Het hoge schilddak telt een groot aantal kleine dakkapellen. De gevels zijn opgetrokken uit rode baksteen, afgewisseld met banden in natuursteen. De beide korte zijden eindigen in forse topgevels. Twee kleinere topgevels accentueren de ingangen in de hoofdgevel. De jury beoordeelde de uitwendige ordonnantie als 'uiterst gelukkig', 'aantrekkelijk en van een nationaal karakter'.¹⁹ In zijn zeer summier memorie van toelichting schrijft Du Rieu, naast een paar regels over de gebruikte bouwmaterialen, enkel aan hoeveel personen de verschillende banken plaats boden.²⁰ De ontwerpen *St. Vitale* van Evers, *Soli Deo Gloria* van Van Nieukerken, *Ormuz* van Verheul en *Het haantje van den toren* van Berlage kregen een premie toegekend. Het ontwerp van Salm was niet afgemaakt en buiten mededinging gebleven.

Het ontwerp van Evers had een meer Byzantijns en Romaans geïnspireerde detaillering, zichtbaar in de vorm van lisenen en rondboogfriezen (afb. 3). Evers had een zwak voor de centraalbouw en een grote voorliefde voor de Byzantijnse en Romaanse architectuur en bracht dit tot uitdrukking in zijn ontwerp.²¹ In tegenstelling tot Du Rieu schreef Evers een zeer uitvoerige toelichting op zijn ontwerp.²² Hij schreef dat hij als grondvorm voor zijn ontwerp een centraalbouw had genomen. Aangezien het centrale vierkant aan slechts drie zijden een zelfde uitgebouwde arm heeft, is hier strikt genomen geen sprake van. Voor een van de armen is de toren geplaatst. De overige twee armen hebben elk kleine torens op de hoeken.

Tussen de armen zijn diagonale ruimten aangebracht die toegang geven tot de kerk. Waar de vierde arm ontbreekt bevinden zich de nevenruimten. Interessant is de rubriek waarin Evers zijn ontwerpbeslissingen verwoordde. Hij schreef onder andere dat hij er naar had gestreefd de afmetingen van het kerkgebouw tot een minimum terug te brengen om de afstanden tot de preekstoel te beperken. Ook had hij bewust de toepassing van hinderlijke kolommen vermeden. Een goede akoestiek en een vrij zicht op de predikant waren hiervan volgens Evers een gevolg. De jury leek hiervoor echter weinig waardering te hebben. In haar rapport baseerde zij haar weinig positieve oordeel uitsluitend op de vorm en constructie van het dak.²³

Van Nieukerken had zich voor zijn ontwerp zonder twijfel laten inspireren door de Nieuwe Kerk in zijn woonplaats Den Haag (afb. 4). De plattegrond vertoont grote overeenkomsten en ook in de vormen van de bekapping is de zeventiende-eeuwse Haagse kerk te herkennen. De basis van de plattegrond is een rechthoek, gevormd door twee aaneengesloten vierkanten. Aan twee van de vrij liggende zijden van elk vierkant is een halve achthoek geplaatst. Aan de achterzijde bevinden zich geen halve achthoeken maar een kleine rechthoekige uitbouw en een aanbouw met daarin de nevenruimten. Aangezien de Nieuwe Kerk geen toren heeft, ging Van Nieukerken voor inspiratie voor

Afb. 4. Perspectieftekening van het ontwerp Soli Deo Gloria, ontworpen door J.J. van Nieukerken (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

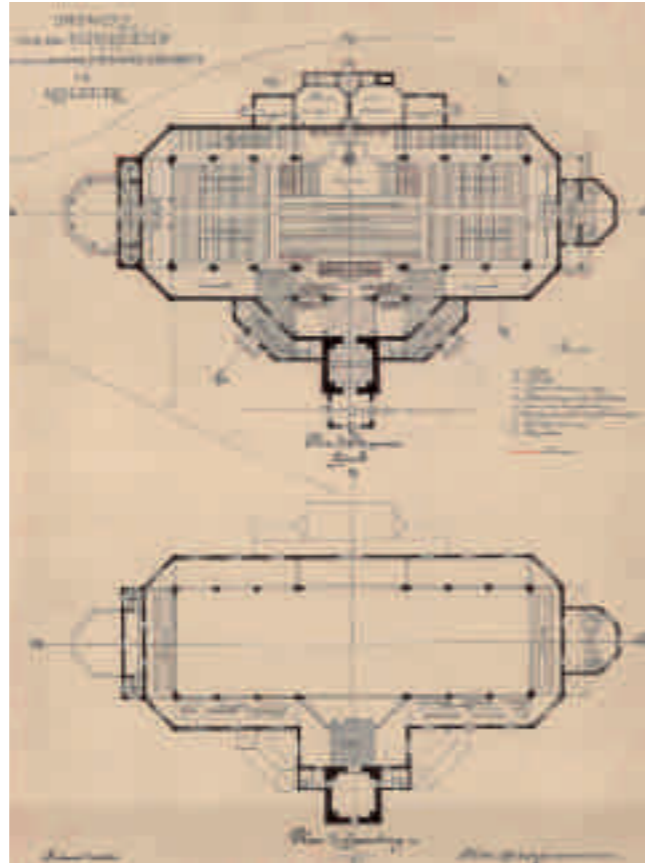
een toren elders te rade. De toren met het overkragende middengedeelte en de vier hoektorentjes doet sterk denken aan een middeleeuws belfort. De uitgebreide memorie van toelichting is vooral een praktisch verhaal over fundering, materiaal, verwarming, ventilatie en verlichting.²⁴ De juryleden berichtten in hun rapport zeer bondig over het ontwerp van Van Nieukerken. Zij hadden grote bedenkingen bij de toren en dit was reden genoeg om het ontwerp af te keuren. De toren was 'door een niet evenredige en veel te zware behandeling geheel buiten verhouding ten opzichte van het kerkgebouw' en 'van een gansch ander karakter'.²⁵

Het ontwerp van Berlage verschilde qua opzet sterk van de andere inzendingen (afb 5, 6). Als enige had Berlage gekozen voor een meer traditionele, driebeukige opzet. Vanuit een langgerekt rechthoekig grondplan verrijzen een breed middenschip en twee smalle zijbeuken. Het gebruik van ornamenten is – zeker vergeleken met de ontwerpen van de andere architecten – zeer terughoudend. Alleen het pronkportaal, de achthoekige bekroning van de toren en de koninklijke ingang zijn, met de toepassing van frontons en zuiltjes, meer gedetailleerd.

De toon van de jury over het ontwerp van Berlage was gunstig. De gevelvormen vond zij eenvoudig maar gaven het kerkgebouw wel een harmonisch geheel. Minder gelukkig vonden de juryleden het langgerekte grondplan waardoor veel zitplaatsen op een te grote afstand van de preekstoel kwamen. Ook was vanaf enkele plaatsen de preekstoel helemaal niet te zien.²⁶ De kritiek van de jury betrof dus zeer elementaire zaken. Het is evenwel goed te verklaren hoe Berlage was gekomen tot zijn rationele, langgerekte driebeukige opzet. Berlage had zich verdiept in religieuze architectuur; alleen niet de protestantse. Ongeveer twee jaar voor de Apeldoornse prijsvraag had hij de gotische architectuur ontdekt en bestudeerde hij de geschriften van E. Viollet-le-Duc en J.A. Alberdingk Thijm.²⁷ Zijn interesse voor de gotische kathedralen en de rationele bouwprincipes is zichtbaar in zijn ontwerp en bleef ook niet onopgemerkt door de

Afb. 5. Voorgevel van het ontwerp Het haantje van den toren, ontworpen door H.P. Berlage (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

Afb. 6. Plan van de begane grond en de gaanderijen van het ontwerp Het haantje van den toren, ontworpen door H.P. Berlage (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

jury. De jury noemde het een 'zeer rationeel, eenvoudig gedacht ontwerp'.²⁸ Het resultaat van Berlages inspanningen is zonder twijfel interessant maar als kerkgebouw voor de protestantse eredienst waarschijnlijk niet het meest geschikt.²⁹

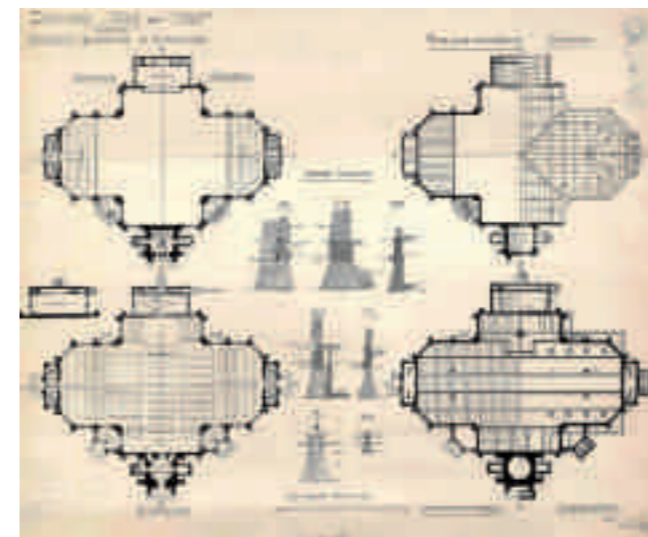
De uit Rotterdam afkomstige architect Verheul had enige jaren voor zijn deelname aan de Apeldoornse prijsvraag roem vergaard met zijn neorenaissancistische ontwerp voor de nieuwe schouwburg in Rotterdam (1884).³⁰ Ook zijn ontwerp voor de prijsvraag in Apeldoorn ademt de geest van de neorenaissance met de uit rode baksteen opgetrokken gevels en decoratieve details in natuursteen (afb 7, 8). Het heeft een kruisvormige plattegrond. Twee van de armen van het kruis zijn twee traveeën lang en hebben tegen de eindgevel een aangebouwde ingangspartij. De andere twee kruisarmen bestaan uit één travee waarbij tegen het einde van de ene arm de nevenruimten zijn aangebouwd en tegen het einde van de andere arm de toren. De korte armen zijn overdekt met een zadeldak en de langere armen hebben elk een schilddak. Tussen de armen bevinden zich twee schuingeplaatste toegangsportalen. De memorie van toelichting behorend bij het ontwerp van Verheul is helaas niet bewaard gebleven.³¹

Het ontwerp van Verheul wordt vaak in verband gebracht met de Nieuwe Kerk te Katwijk aan Zee (1885-1887) van Jesse.³² De

Afb. 7. Voorgevel van het ontwerp Ormuz, bestektekening door J. Verheul Dzn. (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

kap vertoont bijvoorbeeld een sterke gelijkenis. Jesse bouwde zijn kap in de Katwijkse kerk zoals hij aanraadde in een door hem gegeven lezing over het protestantse kerkgebouw: 'Het plafond mag niet gewelfd, maar moet door platte vlakken begrensd zijn'.³³ De platte vlakken zouden de akoestiek ten goede komen. Verheul lijkt dit punt van Jesse overgenomen te

Afb. 8. Plattegronden en muurprofielen van het ontwerp Ormuz, bestektekening door J. Verheul Dzn. (Collectie CODA Archief, Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo)

hebben. Hij koos voor zijn ontwerp voor een kap met platte vlakken en zichtbare spanten zoals Jesse deed in Katwijk aan Zee.³⁴

De jury was zeer positief over het ontwerp van Verheul, 'de plattegrond is meesterlijk en zeer beknopt, met uitstekende indeeling van zitplaatsen, gangen, in- en uitgangen', 'deze plattegrond is de beste van al de ingezonden ontwerpen' en 'uitwendig vertoont het ontwerp goede vormen'.³⁵ Helaas voor Verheul ontving de jury het interieur niet met onverdeeld enthousiasme. Ondanks alle lovende woorden over de plattegrond, de indeling en de uitwendige vormen, bekroonde de jury toch het ontwerp van Du Rieu.

Hoewel Jesse geen premie ontving en in deze prijsvraag geen rol van betekenis speelde, is het wel interessant zijn inzending te bekijken. Jesse was een van de weinige deelnemers aan de Apeldoornse prijsvraag met ervaring in de kerkbouw. Hij speelde een voortrekkersrol op het gebied van de theorievorming over het ideale protestantse kerkgebouw en was de ontwerper van de geroemde Hervormde Kerk te Katwijk aan Zee.³⁶ Zijn inzending onder het motto *Anna* doet sterk denken aan zijn ontwerp voor de kerk in Katwijk aan Zee (afb. 9). Uit zijn memorie van toelichting blijkt zijn grote aandacht voor het protestantse kerkgebouw. In zijn toelichting schrijft hij uitvoerig hoe bij het maken van het ontwerp het zicht op de preekstoel en de akoestiek op de voorgrond hebben gestaan.³⁷ De juryleden waardeerden de poging van Jesse een ideaal protestants kerkgebouw te ontwerpen maar matig. Vooral op het inwendige van de kerk had de jury kritiek. Opvallend is dat de jury de platte vlakken van het plafond op puur esthetische gronden afwees en geen oog leek te hebben voor de voordelen die deze volgens Jesse hadden voor de akoestiek.³⁸ Uit het juryrapport komt het idee naar voren dat met name het uiterlijk van de ijzeren dakconstructie een belangrijke rol heeft gespeeld bij het afkeuren van het ontwerp van Jesse.³⁹

Het karakter van de ontwerpen

Enkele architecten hadden duidelijk laten blijken dat zij zich verdiept hadden in het vraagstuk van de protestantse kerkbouw. Dat de eisen die de protestantse eredienst aan een kerkgebouw stelt ook voor de jury een leidraad hebben gevormd tijdens het beoordelen van de ontwerpen is zeker. Over het ontwerp van Berlage schreef zij bijvoorbeeld dat dit niet aan het programma beantwoordde omdat de predikant vanaf een aantal banken niet te zien zou zijn.⁴⁰ Toch geeft het juryrapport de indruk dat de jury meer belang hechtte aan het uiterlijk en het 'karakter' van de ontwerpen. De functionele eisen die de protestantse eredienst met zich meebrengt lijken meer op de achtergrond te hebben gestaan. Het karakter van een gebouw was in de negentiende-eeuwse Nederlandse architectuurtheorie een belangrijk theoretisch richtsnoer.⁴¹ Hiermee doelde men op de indruk die een gebouw op de beschouwer maakte. Belangrijk was dat deze overeenstemde met de functie en maatschappelijke betekenis van het gebouw. De uiterlijke verschijningsvorm diende de beschouwer duidelijk te maken om wat voor gebouw het ging. De verschillende bouwstijlen die de architectuurgeschiedenis

Afb. 9. Breedtedoorsnede van het ontwerp Anna, ontworpen door H.J. Jesse (Collectie NAi Rotterdam, Archief H.J. Jesse)

bood, waren hierbij een belangrijk hulpmiddel. Een kerkgebouw moest stemmen tot godsdienstigheid, een schouwburg moest een deftig en edel gevoel geven en een gevangenis kracht en veiligheid uitstralen. De sobere en strenge romaanse stijl achtte men daarom meer geschikt voor een gevangenis dan voor een theater. Bij vrijwel elke prijsvraag van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst werden de ingezonden ontwerpen op het juist ervaren van het karakter beoordeeld.⁴² Ook in de Apeldoornse prijsvraag was dit het geval. Meerdere malen valt het woord karakter in het juryrapport.⁴³ Zo roemde de jury de gevel van het bekroonde ontwerp van Du Rieu vanwege het karakter. De toren in het ontwerp van Van Nieukerken keurde de jury dan weer af omdat het een geheel ander karakter had dan de rest van het gebouw. En tot tweemaal toe staat in het juryrapport dat het interieur van het ontwerp van Verheul een weinig kerkelijk karakter draagt. Ook het ontwerp van Jesse gaf een verkeerde indruk: 'de geheele kap doet meer denken aan eene spoorweg overdekking dan aan eene bekapping van een kerkgebouw'.

De bedenkingen over het juryrapport

Op 21 november 1890 ontvingen de kerkvoogden het rapport met het oordeel van de jury. De beoordeling van de negen ingekomen ontwerpen kwam ter sprake in een vergadering van de vaste commissie uit de kerkenraad, de notabelen en de kerkvoogden.⁴⁴ Zij namen de uitslag niet zonder slag of stoot aan. Een van de notabelen vroeg of zij verplicht waren het door

de jury bekroonde ontwerp over te nemen. Hij had namelijk enkele bezwaren tegen dit ontwerp. Het leek volgens hem meer op een stationsgebouw of museum, dan op een kerk.⁴⁵ Deze opmerking vormde aanleiding tot een hele reeks commentaren. Zou om kostentechnische redenen niet beter voor het ontwerp van Evers worden gekozen? En was het ontwerp van Verheul niet het meest geschikt als kerk? Met het voorstel de bedenkingen aan de jury mee te delen, maakte president-kerkvoogd Backer, die als enige het oordeel van de jury verdedigde, een eind aan de discussie.

Nadat de jury in kennis was gesteld van de bedenkingen, stelde zij overtuigd te zijn van de juistheid van haar advies en vond zij bovendien dat zij aan de opdracht had voldaan.⁴⁶ De president-kerkvoogd opende op 5 december 1890 een nieuwe vergadering met de mededeling dat de leden van de jury de bezwaren niet wilden weerleggen.⁴⁷ Besloten was de ontwerper van het bekroonde ontwerp zelf uit te nodigen om de bedenkingen met hem te bespreken. Du Rieu kreeg een aantal vragen voorgelegd onder andere betreffende de toegepaste bouwstijl en de inrichting van het kerkgebouw. Ook het zicht en de akoestiek in de kerk waren punten van discussie. Een probleem was vooral de grote afstand van enkele zitplaatsen tot de preekstoel.

Een oncollegiaal protest?

Nadat Du Rieu de vergadering had verlaten, las president-kerkvoogd Backer een ingekomen brief voor. In deze brief reageerde architect Verheul op het commentaar op zijn ontwerp in het juryrapport. Hij schreef dat hij het betreurde dat de jury meende dat zijn ontwerp niet voor de gestelde bouwsom kon worden gebouwd en wilde de juistheid van zijn begroting graag aantonen.⁴⁸ Een van de notabelen vond dat Verheul hiertoe de mogelijkheid moest krijgen. Anderen voegden hieraan toe dat zij vonden dat Du Rieu de voorgelegde bezwaren onvoldoende had weerlegd. Het uiteindelijke gevolg was dat de commissie de beslissing van de jury naast zich neerlegde. Tijdens de rondvraag gaf een grote meerderheid de voorkeur aan het ontwerp van Verheul.⁴⁹

De uitkomst van de vergadering bereikte snel het lokale nieuws. De *Apeldoornsche Courant* plaatste een kort bericht waarin stond dat de vergadering van kerkvoogden, notabelen en kerkenraad met grote meerderheid voor het ontwerp van Verheul had gekozen.⁵⁰ Nadat de redactie van het *Bouwkundig weekblad*, het orgaan van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, hiervan kennis had genomen, publiceerde zij een stuk waarin zij haar verbazing hierover uitsprak.⁵¹ De gang van zaken was volgens de redacteur te betreuren: het ging toch niet dat niet-deskundigen het advies van deskundigen ter zijde stelden. Hij meende ook te weten dat een schrijven van de heer Verheul aan de kerkvoogden van invloed was geweest op dit besluit. Hij keurde de actie van Verheul ten stelligste af, diens houding was weinig collegiaal ten opzichte van de prijswinnaar en ook tegenover de jury niet gepast.

Verheul antwoordde met een ingezonden stuk.⁵² Hierin benadrukte hij dat hij niet oncollegiaal had gehandeld ten opzichte van Du Rieu maar dat zijn protest slechts tegen de

mening van de jury was gericht. De publicatie van het al eerder genoemde stuk *Het Apeldoornsche onderonsje* zorgde voor nog meer opschudding.⁵³ Dat het bekroonde ontwerp niet zou worden uitgevoerd, was juist de schuld van de jury, aldus de auteur. Haar rapport was onlogisch en inconsequent.⁵⁴ Deze aantijgingen aan het adres van de jury lijken vooral samen te hangen met het feit dat de juryleden allen leden waren van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. De auteur van het stuk, H.G. Jansen, was namelijk redacteur en actief lid van het 'concurrerende' genootschap Architectura et Amicitia. Tussen beide verenigingen bestond de nodige rivaliteit. Maar ook vanuit de eigen vereniging was er kritiek op het juryrapport, onder andere van P.J.H. Cuypers.

De mening van Cuypers

Meerdere verenigingen benaderden de kerkvoogden met het verzoek om de ontwerpen te mogen reproduceren of te tonen aan hun leden. Zo organiseerde de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst een tentoonstelling in haar verenigingsgebouw te Amsterdam en publiceerde zij de vijf winnende ontwerpen in haar jaarlijkse uitgave van het *Bouwkundig Tijdschrift*.⁵⁵ Ook reisden de ontwerpen naar Den Haag en Rotterdam waar de Vereniging Architectura en de Vereniging Bouwkunst en Vriendschap ze in hun verenigingslokalen toonden aan geïnteresseerden.⁵⁶ Over gebrek aan belangstelling had de Apeldoornse prijsvraag dus niet te klagen en door toedoen van Cuypers zou de aandacht zelfs nog toenemen.

In Amsterdam trok de tentoonstelling veel bezoekers. Helaas waren, volgens Cuypers, enkele jonge architecten na het lezen van het juryrapport en het vergelijken van de ontwerpen op een dwaalspoor geraakt. Op verzoek van deze architecten gaf Cuypers zijn mening over de prijsvraag in een ingezonden stuk in het *Bouwkundig Weekblad*.⁵⁷ Het commentaar van Cuypers betrof twee ontwerpen, namelijk het door de jury bekroonde ontwerp van Du Rieu en het door Berlage ingezonden ontwerp. Cuypers telde voor beide ontwerpen het aantal afkeurende zinnen in het juryrapport en concludeerde op basis daarvan dat het ontwerp van Berlage bekroond had moeten worden. Ook uit de overige opmerkingen die hij maakte, komt overduidelijk zijn voorkeur voor het ontwerp van Berlage naar voren.

De eerste reactie op het schrijven van Cuypers volgde een week later in hetzelfde weekblad en opnieuw was de auteur een autoriteit.⁵⁸ De inzender was E.H. Gugel (1832-1905), Nederlands eerste hoogleraar Bouwkunde aan de Polytechnische school te Delft, de huidige Technische Universiteit. In zijn reactie sprak hij zijn afkeuring uit over de richting en de scherpte die het commentaar op de prijsvraag had aangenomen. Hij kon zich niet verenigen met de inhoud van het stuk van Cuypers. Het aantal afkeurende zinsneden kon nooit als maatstaf genomen worden. Een week later volgde nog een ingezonden stuk van een redacteur van het *Bouwkundig Weekblad*. Ook deze keurde de wijze van oordelen van Cuypers af.⁵⁹

De keuze van de opdrachtgever

De mening van Cuypers ontging ook de inwoners van Apeldoorn niet. Zijn ingezonden stuk en Gugels reactie hierop haalden de voorpagina van de *Apeldoornsche Courant*.⁶⁰ Het stuk beïnvloedde de mening van de opdrachtgever echter niet meer. Du Rieu schreef de opdrachtgever een maar liefst vijf pagina's tellende brief waarin hij nogmaals terugkwam op het commentaar in het juryrapport en de in de vergadering aan hem gestelde vragen.⁶¹ Ook had hij nog enkele aanpassingen aan zijn ontwerp gemaakt en een nieuwe plattegrond bij zijn brief ingesloten. Du Rieus poging om zijn ontwerp toch uitgevoerd te krijgen bleef zonder succes. De opdrachtgever had zijn keuze voor het te realiseren ontwerp gemaakt. Op 13 januari 1891 stond het zwart op wit. De plaatselijke krant meldde dat de kerkvoogden en notabelen van de Hervormde Gemeente hadden besloten het bekroonde ontwerp voor het nieuwe kerkgebouw ter zijde te leggen. Het ontwerp dat zou worden uitgevoerd was dat van Verheul.⁶² De prijsvraag had de verhoudingen binnen de kerkvoogdij op scherp gezet. President-kerkvoogd Backer had altijd nadrukkelijk de zijde van de jury gekozen. De plaatselijke krant berichtte dat uit goede bron was vernomen dat 'het gebrek aan medewerking, ja zelfs de tegenwerking, ten aanzien van den wederopbouw van het kerkgebouw' hem had genoodzaakt zijn ambt neer te leggen.⁶³

Nu duidelijk was dat de opdrachtgever definitief voor het ontwerp van Verheul had gekozen, verstomde langzaam de discussie rond de prijsvraag. Het *Bouwkundig Weekblad* rondde af met de korte berichtgeving dat niet het door de jury gekozen ontwerp zou worden uitgevoerd en dat er onderhandelingen tussen de opdrachtgever en Verheul waren gestart.⁶⁴ Ter afsluiting meldde een redacteur van *De Opmerker* dat 'de historie nu wel uit zal zijn' en dat 'de geschiedenis der prijsvragen met een pikante bijdrage is vermeerderd'.⁶⁵ Nog eenmaal liet hij alles dat was voorgevallen de revue passeren. Op 16 juli 1891 legde een jeugdige koningin Wilhelmina de eerste steen.⁶⁶ Ruim een jaar later zou het voltooid kerkgebouw ceremonieel worden ingewijd (afb. 10, 11).⁶⁷

Besluit

Speelde de geloofsovertuiging van de opdrachtgever en de eisen die deze met zich meebrengt voor een kerkgebouw wel voor alle bij de prijsvraag betrokken partijen een even belangrijke rol? Een aantal deelnemende architecten, onder wie Jesse, Verheul en Evers, had zich verdiept in het vraagstuk van de protestantse kerkbouw. In hun ontwerpen en de toelichtingen komt het belang naar voren van een ongedeelde ruimte zonder kolommen, een beperkte afstand van de zitplaatsen tot de preekstoel en een goede akoestiek. In de discussies die opstaken over de prijsvraag is het protestantse kerkgebouw en de eisen die daar aan gesteld kunnen worden amper een onderwerp. In het juryrapport spelen deze vereisten ook nauwelijks een rol. Het lijkt dat de eisen slechts in beperkte mate een leidraad zijn geweest tijdens de beoordeling van de ontwerpen. De jury lijkt meer oog te hebben gehad voor het uiterlijk en het karakter van de ontwerpen. Zij koos voor het ontwerp van Du Rieu ondanks dat zij Verheuls ontwerp – dat op veel functionele punten goed scoorde –

Afb. 10. Interieur van de Hervormde Kerk te Apeldoorn, J. Verheul Dzn., 1892. Goed zichtbaar is de kapconstructie met platte vlakken die Verheul overnam van Jesse (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, objectnummer 140.095)

eigenlijk als beste beoordeelde. De opdrachtgever gaf echter de voorkeur aan het ontwerp van Verheul omdat het functioneel gezien meer zou voldoen. Meer dan twintig jaar later was dit nog niet vergeten. In januari 1914 verscheen in het *Bouwkundig Weekblad* een schrijven van de toenmalige kerkvoogden van de Hervormde Gemeente te Apeldoorn. In dit stuk over een prijsvraag voor een tweede kerk ontbreekt een korte, maar treffende, terugblik op de prijsvraag van 1890 niet.⁶⁸ Over het ontwerp van Du Rieu schreven zij 'dat dit ontwerp uit een aesthetisch oogpunt het beste was, [de kerkvoogden] moesten het

Afb. 11. De Hervormde Kerk aan de Loolaan te Apeldoorn, J. Verheul Dzn., 1892 (Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort, objectnummer 190.565)

evenwel ter zijde leggen wegens de vele gebreken ten opzichte van de uitoefening van den dienst. Aangezien de planin-deeling van het ontwerp van den heer Verheul hun de meest bruikbare voorkwam, werd deze met de uitvoering van zijn ontwerp belast, hetgeen heel wat pennen in beweging heeft gebracht'.⁶⁹

Noten

* Mijn dank gaat uit naar prof. dr. A.F.W. Bosman voor zijn begeleiding en adviezen gedurende de totstandkoming van mijn masterscriptie over de Apeldoornse prijsvraag die ik schreef als onderdeel van de masteropleiding Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en waarvan dit artikel een bewerking is.

- 1 H.G. Jansen, 'Het Apeldoornsche onderonsje', *De Opmerker* 25 (1890) 50, 411.
- 2 *Apeldoornsche Courant*, 5 april 1890.
- 3 'Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 35, 293.
- 4 P. Wiersma, 'De Grote Kerk van Hoorn', *Bulletin KNOB* 80 (1981) 4, 201-230; A.W. Weissman, 'Christiaan Bernard Posthumus Meyjes †', *De Bouwwereld* 21 (1922) 44, 341-343; C. Muysken, 'Ferdinand Jacob Nieuwenhuis', *Bouwkundig Weekblad* 40 (1919) 14, 79-80.
- 5 Het is niet duidelijk om wie het hier gaat. Mogelijk was het de aannemer die reageerde op de advertentie voor de bouw van de noodkerk in *De Opmerker*. Een artikel in ditzelfde weekblad meldt hoe hij door de kerkvoogden was afgewezen omdat hij een 'vreemde' was. 'De kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 27 (1892) 45, 363.
- 6 Brief notabelen aan president-kerkvoogd 28 april 1890, CODA Kennis & Archiefcentrum te Apeldoorn (CODA), Archief Hervormde Gemeente Apeldoorn en Het Loo (HGA), inv. nr. 224; Brief kerkenraad aan president-kerkvoogd 29 april 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 7 Brief jury aan president-kerkvoogd 5 augustus 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 8 Henri Evers maakte in (of voor) 1885 het ontwerp voor de villa aan de Mr Van Rhemenslaan 9 te Apeldoorn voor zijn zwager J. Kruitbosch. Zie H. Timmer, *Henri Evers, 1855-1929: architect, geschiedschrijver, hoogleraar*, Rotterdam 1997, 22.
- 9 Brief jury aan president-kerkvoogd 13 augustus 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 10 'Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 36, 300; 'Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 37, 308.
- 11 Brief jury aan president-kerkvoogd 4 september 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 12 Brief Spakler aan president-kerkvoogd 6 september 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 13 'Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 35, 292-293.
- 14 'Prijsvragen. Kerk te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 38, 313-314.
- 15 Brief jury aan president-kerkvoogd 5 augustus 1890, CODA, HGA, inv.nr. 224. Het programma van eisen werd gedrukt als boekje getiteld *Programma eener besloten Prijsvraag voor een Kerkgebouw met Toren voor de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn*, CODA, HGA, inv.nr. 565/566.
- 16 Programma van eisen, CODA, HGA, inv. nr. 565/566.
- 17 De ontwerpen van Berlage, Evers, Du Rieu, Van Nieukerken en Verheul bevinden zich te Apeldoorn, CODA, HGA, inv.nr. 289. Deze vijf ontwerpen werden eigendom van de opdrachtgever. De ontwerpen van Brouwer, Jesse, Schill en Spakler werden teruggestuurd naar de inzenders. Het ont-

werp van Jesse bevindt zich in de archieven van het Nederlands Architectuurinstituut (NAi) te Rotterdam, archief H.J. Jesse (JESS), t20.1. Of de ontwerpen van Brouwer, Schill en Spakler bewaard zijn gebleven en, zo ja, waar deze zich bevinden is niet bekend.

- 18 Brief plus juryrapport aan president-kerkvoogd 21 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224. Het juryrapport werd als boekje gedrukt voor de bezoekers van de tentoonstelling van de ontwerpen, CODA, HGA, inv. nr. 567/568. Het verscheen ook in delen in de weekbladen: *De Opmerker* 25 (1890) 47, 387-388; *De Opmerker* 25 (1890) 48, 395-397; *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 47, 292; *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 48, 298-300.
- 19 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 20 Memorie van toelichting [zonder motto], CODA, HGA, inv. nr. 288. Op de toelichting is het motto niet vermeld. Gezien de overeenkomst tussen de letters bij de zitplaatsen en de ingangen op de plattegrond van *Liefde is 't fundament* en die genoemd in de toelichting moet deze bij het ontwerp van Du Rieu horen.
- 21 Over Evers' zwak voor de centraalbouw en zijn voorliefde voor de Byzantijnse en Romaanse architectuur zie Timmer 1997 (noot 8), 9-11.
- 22 Memorie van toelichting *St. Vitale*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- 23 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 24 Memorie van toelichting *Soli Deo Gloria*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- 25 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 26 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 27 M. Bock, *Anfänge einer neuen Architektur: Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage 1983, 128-131.
- 28 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 29 Of Berlage in zijn ontwerp rekening had gehouden met de functie van een protestants kerkgebouw komt ook uit de slechts één pagina tellende toelichting niet naar voren. Memorie van toelichting *Het haantje van den toren*, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- 30 I. van der Horst, *J. Verheul Dzn (1860-1948): Voor iedere periode, locatie of functie een passend ontwerp*, Rotterdam 2003, 6-9.
- 31 Wel hebben we een beeld van Verheuls ideeën over de protestantse kerkbouw. Kort na de Apeldoornse prijsvraag schreef Verheul namelijk een stuk hierover. J. Verheul Dzn., A.W. Meijnenken. 'Protestantsche kerken', *Bouwkundig Weekblad* 12 (1892) 50, 303-304.
- 32 Zie C.P. Krabbe, 'Op zoek naar de ideale tempel. Jesse en de protestantse kerkbouw in Nederland', *Bulletin van de Stichting oude Hollandse kerken* 23 (herfst 1986), 22. Ook K. Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Amsterdam 2007, 517.
- 33 In een lezing tijdens een vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst bracht Jesse zijn ideeën over de protestantse kerkbouw naar voren. Een verslag van zijn lezing werd gepubliceerd. 'Verslagen van vergaderingen. Afdeling Leiden en omstreken [Bijdrage H.J. Jesse over "de Protestantsche kerk"]', *Bouwkundig Weekblad* 9 (1889) 44, 260.
- 34 Nadat bekend was geworden dat Verheul de kerk mocht bouwen vroeg hij Jesse zelfs om de bestektekeningen en de details van de kapconstructie van zijn Katwijkse kerk. Briefkaart Verheul aan Jesse 7 februari 1891, NAi, JESS, d35.
- 35 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 36 Zie over deze theorievorming Krabbe 1986 (noot 32), 13-23.
- 37 Memorie van toelichting *Anna*, NAi, JESS, d35.
- 38 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 39 Kort nadat de oude Hervormde Kerk in Apeldoorn was afgebrand, zocht Jesse contact met de Apeldoornse kerkvoogden en bracht hij een bezoek

aan Apeldoorn. Hij sprak met hen onder andere over de voordelen die een ijzeren dakconstructie zou hebben met betrekking tot de brandveiligheid. Dankbrief Bergsma namens kerkvoogdij aan Jesse 11 april 1890, NAi, JESS, d35; Conceptbrief Jesse aan kerkvoogden 20 december 1890, NAi, JESS, d35.

- 40 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 41 C.P. Krabbe, *Ambacht, kunst, wetenschap: bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1997, 184.
- 42 Krabbe 1997 (noot 41), 185.
- 43 Juryrapport, CODA, HGA, inv. nr. 567/568.
- 44 Nottulen kerkvergadering 21 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- 45 Mogelijk doelt hij hier op het Rijksmuseum en het stationsgebouw van Cuypers te Amsterdam.
- 46 Brief jury aan president-kerkvoogd 24 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 47 Nottulen kerkvergadering 5 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 288.
- 48 Brief Verheul aan kerkvoogden 27 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 49 Brief Verheul aan kerkvoogden 8 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 50 *Apeldoornsche Courant*, 9 december 1890.
- 51 'Prijsvraag voor de kerk te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 50, 307.
- 52 J. Verheul Dzn., 'Ingezonden', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 51, 317.
- 53 Jansen 1890 (noot 1).
- 54 H.G. Jansen, 'Prijsvragen. Kerk met toren te Apeldoorn', *De Opmerker* 25 (1890) 51, 420.
- 55 'Berichten. Tentoonstelling van de teekeningen van de prijsvraag voor een kerk met toren te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 49, 306; C.T.J. Louis Rieber, 'Kerk der Nederlandsch Hervormde Gemeente te Apeldoorn', *Bouwkundig Tijdschrift* deel XI (1891), 3-4, plaat VII-XV.
- 56 Brief Vereniging Bouwkunst en Vriendschap aan president-kerkvoogd 26 november 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224; Brief Vereniging Architectura aan secretaris-kerkvoogd 30 december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224.
- 57 P.J.H. Cuypers, 'Prijsvraag voor een kerkgebouw van de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 51, 317-319.
- 58 E.H. Gugel, 'Quousque Tandem?', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890) 52, 321.
- 59 C.T.J. Louis Rieber, 'Apeldoornsche prijsvraag. Kritieken op de uitspraak der Jury', *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 1, 4-5.
- 60 *Apeldoornsche Courant*, 6 januari 1891.
- 61 Brief Du Rieu aan kerkvoogden december 1890, CODA, HGA, inv. nr. 224. De plattegrond is niet meer bij de brief aanwezig.
- 62 *Apeldoornsche Courant*, 13 januari 1891.
- 63 *Apeldoornsche Courant*, 20 december 1890.
- 64 'Berichten. Kerk te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 3, 18; 'Berichten. Kerk te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 11 (1891) 4, 23.
- 65 H.G. Jansen, 'De Apeldoornsche prijsvraag', *De Opmerker* 26 (1891) 4, 29-30.
- 66 *Apeldoornsche Courant*, 18 juli 1891.
- 67 *Apeldoornsche Courant*, 27 september 1892.
- 68 Het betreft hier de inmiddels gesloopte Johanneskerk aan de Arnhemseweg te Apeldoorn. De kerk werd gebouwd naar een ontwerp van de Apeldoornse architect A. van Driesum.
- 69 A. Salm GBzn, C.N. van Goor, 'Prijsvraag Kerkgebouw voor de Ned. Herv. Gemeente te Apeldoorn', *Bouwkundig Weekblad* 34 (1914) 3, 25-26.